

Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Атаманчук Н. М.

Мирошнеченко А. В.

Сахно М. Т.

Соціально-психологічні характеристики суб'єкта
спілкування з різною гендерно-рольовою поведінкою

Полтава 2013

УДК 316.454.52: 316.346.2 (072)

ББК 60.542.2 я 73+88.53 я 73

А 92

Атаманчук Н. М. Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування з різною гендерно-рольовою поведінкою: Методичні рекомендації для студентів педагогічних закладів, соціальних педагогів, психологів / Ніна Михайлівна Атаманчук, Альона Віталіївна Мирошнеченко, Мирослава Терентіївна Сахно. – Полтава, 2013. – 53 с.

У методичних рекомендаціях подано теоретичний аналіз проблеми гендерно-рольової поведінки, становлення статево-рольових стереотипів маскулінності та фемінінності, ставлення до протилежної статі, гендерні відмінності спілкування, а також описано чинники формування статево-рольових установок особистості.

Представлено методики дослідження гендерно-рольової поведінки суб'єкта спілкування.

Для студентів вищих педагогічних закладів освіти, які вивчають психологію. Стане у пригоді педагогам загальноосвітніх шкіл, психологам, усім, хто цікавиться психологією.

Рецензенти:

Г. В. Подлесна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри філософії, історії та педагогіки Полтавської державної аграрної академії;

А. В. Пасічніченко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри початкової і дошкільної освіти

Затверджено:

Кафедрою загальної, вікової та практичної психології
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка
протокол № 6 від 19 листопада 2013 р.

Вченою радою Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка
протокол № 4 від 25 листопада 2013 р.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Психологічна характеристика гендерно-рольової поведінки.....	5
Становлення статево-рольових стереотипів маскулінності та фемінінності.....	10
Ставлення до протилежної статі.....	11
Гендерні відмінності спілкування.....	19
Школа та поза сімейні інститути, як чинники формування статево-рольових установок особистості.....	27
Методичні засади дослідження гендерно-рольової поведінки суб'єкта спілкування.....	35
Література.....	49

ПЕРЕДМОВА

Майже все наше життя проходить серед людей, які різняться за зростом, вагою, кольором волосся, расовою належністю, статтю, гендерною роллю та іншим. Нас у цьому контексті передусім цікавить поняття "гендер" як соціально-психологічна характеристика людини, набута у процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка чи жінку і значною мірою визначається особливостями культури, виховання, соціальними очікуваннями, охоплює проблеми статусу, самопочуття, самореалізації чоловіків та жінок в конкретному суспільстві, соціально-психологічних відмінностей статей, їхньої взаємодії у різних сферах людського буття.

Кожного дня ми контактуємо з багатьма людьми (в сім'ї, на роботі, у школі, на вулиці) і від цього значною мірою залежить наш настрій, наші успіхи, наше самопочуття. Однак, якщо ви чоловік, то ваша поведінка й реакція на ці контакти буде одною, а якщо жінка – іншою.

Особлива роль у формуванні особистості хлопчика або дівчинки належать гендерним установкам. Гендерні установки у взаємодії із ціннісними орієнтаціями як відомо зумовлюють характер засвоєння гендерних ролей. Гендерна роль виступає не лише як механізм формування уявлень особистості про себе як представлення певної статі, але й є способом фіксації на суб'єктивному рівні цінностей між статевих взаємин. Статеворольові цінності орієнтації, як складова самосвідомості та основа гендерних установок безпосередньо впливає на когнітивну, афективну і регулятивно-поведінкову сфери конкретного індивіда. Тому формування належного ціннісного підґрунтя гендерних установок щодо власної та протилежної статі є важливим завданням виховання особистості.

Стать людини, що корелює з гендерною роллю є однією з найважливіших не лише історико-культурних, медичних, а й соціально-психологічних категорій. Великий інтерес до неї в межах психології спілкування зумовлений тим, що сучасні вимоги до міжособистісної взаємодії не можуть бути втілені в життя без урахування психологічної своєрідності людини, яка, безперечно, проявляється і в її статі і в домінуючій гендерній ролі. Таким чином, дуже важливо виявити індивідуальну своєрідність людей з різними гендерними ролями, аби достовірніше пояснювати різноманітні варіанти спілкування та прояв поведінки індивіда у взаємодії з іншими.

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНДЕРНО-РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Цивілізація створила систему поведінкових приписів, взірців, моделей поведінки (від іграшок до соціальних видів діяльності), прийнятних для хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок. Наслідком її є освоєння гендерної культури як системи стандартів, нормативів поведінки.

Освоєння гендерної культури є складним процесом взаємодії соціального оточення та сім'ї, які по-своєму впливають на індивіда залежно від його віку, освіти, етнотрадицій та звичаєвості.

Взагалі поняття "гендер" визначають як соціально-психологічну характеристику, набуту у процесі соціалізації, яка формує людину як чоловіка чи жінку і значною мірою визначається особливостями культури, виховання, соціальними очікуваннями.

Поняття "гендер" охоплює проблеми статусу, самопочуття, самореалізації чоловіків та жінок в конкретному суспільстві, соціально-психологічних відмінностей статей, їхньої взаємодії у різних сферах людського буття.

Соціальні норми, які визначають функції, обов'язки чоловіків і жінок у сім'ї та суспільстві, називають *гендерними ролями*. Дотримання гендерної ролі – це комбінація всього, що людина робить, говорить, як поводить себе, щоб відповідати прийнятним у суспільстві щодо чоловіків і жінок нормативам і приписам. Гендерна роль є публічним ототожненням за статтю, виявом гендерної ідентичності [15].

Чоловіками і жінками у гендерному сенсі стають у процесі виховання, під впливом соціального оточення, яке соціалізує стать, перетворюючи істоту з певною біологічною належністю на стать психічну.

Стать психічна – це певна система ціннісно-сміслових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку, що сформувалася у процесі соціалізації [7].

Стать психічна формується в процесі соціалізації через засвоєння статево-відповідних нормативів поведінки, починаючи, наприклад з того, що одяг жінок та чоловіків застібається на різні боки, і закінчуючи дискусіями, чи може бути жінка президентом тощо. Статевовідповідні приписи представлені переважно системою ролей, у виконання яких дитина включається буквально з моменту народження. Вона – син чи донька, внук чи внучка, брат чи сестра, учень чи учениця, член спортивної організації чи клубу за інтересами. Дорослі засвоюють сімейні ролі нареченого-нареченої, матері-батька, чоловіка-жінки тощо. Чим старшою стає дитина, тим ширшим стає діапазон її гендерних ролей. До родинних додаються соціальні, насамперед освітні, професійні, політичні, релігійні тощо. Тобто, коли йдеться про результат статевої соціалізації, мають на увазі певні соціально-психологічні характеристики хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок, набуті у певному етнокультурному оточенні. Перефразовуючи вислів великого Шекспіра, можна сказати: „Весь світ – театр, а всі люди в ньому грають чоловічі й жіночі ролі”.

Як набувається стать психічна? Через ототожнення, тобто *ідентифікацію* поведінки дитини з поведінкою людей, що її оточують. Статева ідентичність як усвідомлення людиною того, що вона є чоловіком чи жінкою, - це характеристика вже зрілої особистості зі сформованими поглядами на життя. До неї ще треба дійти через цілу систему ідентичностей, яку проходить дитина на різних вікових щаблях розвитку: від ототожнення себе з особами своєї статі в сім'ї, до наслідування певних моделей поведінки в школі, колі однолітків, ширшому соціумі [24].

Отже, статева ідентичність – це суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, своєрідна єдність статевого самоусвідомлення та поведінки. Поведінку, яка реалізує ці нормативні очікування або орієнтована на них, називають *гендерно-рольовою*.

Особливості гендерно-рольової поведінки зумовлені характером гендерних ролей. Перша, домінуюча роль, з якою ідентифікуються дівчатка, є роль мами, її образ стає часткою дівчини і формує в неї образ материнства та відповідну гендерно-рольову поведінку. Дитячий ідеал матері певною мірою опосередковує гендерно-рольову поведінку хлопця – з мамою він підсвідомо порівнює свою подругу, наречену, дружину – матір своїх дітей.

Отже, гендерна роль – це система нормативів та приписів щодо поведінки чоловіків та жінок, прийнятих у певному соціальному оточенні [27]. Ці неписані правила настільки органічно входять у зміст спілкування і характер взаємин людей, що ми їх помічаємо лише тоді, коли чиясь поведінка виходить за межі загальноприйнятої.

Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у даному суспільстві розподілом гендерних ролей, називають *статевотипізованою*. Статевотипізована поведінка найбільше характеризує поширені, яскраві взірці за традиційного розподілу ролей, згідно з яким чоловіки виконують предметно-інструментальні, а жінки – емоційно-експресивні ролі. Це генералізоване, узагальнене уявлення про „типово” жіночу або „типово” чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вони існують як маскулінні та фемінні риси [16].

В історії цивілізації *маскулінність* та *фемінність* висвітлювались як приписи щодо належної соціальної і моральної поведінки представників статей (ідея двох полярних сфер діяльності).

Такий дихотомічний конструкт фемінності та маскулінності, який можна відобразити двополюсною прямою, тривалий час слугував наочним зображенням взірця належної поведінки для осіб жіночої та чоловічої статей. Маскулінні та фемінні якості є двома полюсами однієї лінії, середину якої посідають статево-нейтральні якості людини.

Фемінність   ←----- 0 -----→

Маскулінність

Чоловікам і жінкам приписують певні психологічні якості, особливості поведінки. Якості, які асоціюються з чоловіками, називають інструментальними, оскільки вони характеризують чоловіків як діячів, що впливають на світ. Якості, що асоціюються з жінками, називають експресивними, бо вони характеризують емоційне функціонування жінок у сім'ї, ставлення до дітей, чоловіка. Чоловіки і жінки здебільшого погоджуються з тим, що інструментальні якості властиві чоловікам, експресивні – жінкам.

Маскулінність-фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки слугували провідним, жорстким орієнтиром, диктатом засвоєння статевої ролі у більшості етнокультур протягом століть [16].

Процес набуття нових соціальних ролей статями, розширення спектра їхньої діяльності йшов паралельно з їхнім особистісним зростанням, піднесенням свідомості, набуттям індивідом тих психологічних властивостей, які допомагали йому ставати самодостатньою людиною. Так було покладено початок розвитку нових моделей статевої поведінки, яку в 70-х роках ХХ століття назвали *андрогінною* (від лат. *andro* – чоловік та *gyn* – жінка). Її можна графічно показати векторною лінією, підйом якої збігається з одночасним зростанням показників маскулінності-фемінності.

Андрогінність – це не протиставлення жіночості та мужності, а їхня інтеграція, їхня двоєдність. Андрогінність стирає відмінності між чоловічим та жіночим, зумовлені їхніми соціокультурними моделями.

Цей висновок знайшов своє підтвердження в експериментальних дослідженнях американського психолога Сандри Бем, яка розробила концепцію андрогінії як двовимірну модель гендерної поведінки.

На сьогодні в психологічній літературі провідною є точка зору, яка зводиться до того, що однозначна опора на маскулінність або фемінність в

моделях поведінки обмежує емоційний та інтелектуальний розвиток як чоловіків, так і жінок.

Багато психологів починають розуміти, що в одній і тій же людині можуть існувати позитивні чоловічі та жіночі якості. Чоловіки і жінки однаковою мірою здатні бути і честолюбивими, і відданими, і самостійними, і ніжними, і рішучими, і чуйними. Ця сукупність людських якостей і утворює те, що називають андрогінною особистістю.

Андрогінна особистість формується під впливом специфічного виховання і завдяки особливій позиції батьків, які заохочують дитину засвоювати моделі поведінки, характерні для обох статей [15].

Американський психолог Р. Грін зазначав, що інструментальні та експресивні гендерні ролі можуть виявлятися в індивіда залежно від ситуації. На його думку, маскулітні та фемітні характеристики не мусять виключати одна одну, а мають інтегруватися в збалансованіше утворення. Саме тоді нормативні пута статево- типізованої поведінки зникають і кожен стає вільним у виборі власного унікального характеру незалежно від статі [39].

Альфонсо Монтаорі виділяє чотири основні відмінності в психології чоловіків і жінок. Перша стосується того, що чоловіки мають тенденцію до незалежності, а жінки роблять акцент на взаємозалежність, яка в контексті авторитарного суспільства часто стає залежністю. Жінки більш соціально орієнтовані, краще усвідомлюють ті слабкі зв'язки, які об'єднують людей і роблять їхнє спілкування більш довірливим. Чоловіки ж прагнуть до незалежності шляхом уникнення залежності. Жінки, на думку Монтаорі, виховуються лише для залежності, а зовсім не для свободи. Чоловіки ж навчаються незалежності від самого народження. (Історично це може пояснюватись відлученням хлопчика від матері на едіповій стадії і необхідністю відторгнути матір, щоб перейти до наступного етапу вдосконалення). Подібні відмінності в поведінці чоловіків і жінок генетично ніяк не обумовлені, не є вродженими, являють собою результат навчання,

виховання, соціалізації, очікувань зі сторони дорослих, конформності до соціальних норм; частіше за все не усвідомлюються ні дорослим, ні дитиною.

Друга відмінність також відображає культурні стереотипи і «символіку» статей. Чоловіче ставлення до оточуючого світу характеризується наполегливістю, самовпевненістю, орієнтацією на контроль. Для того, щоб відокремити себе від світу, необхідно маніпулювати кимось із оточення, переконуючись таким чином в своїй незалежності. МакКлеланд в 1975 році виявив, що для дівчат взаємодія і взаємозалежність з оточенням більш значимі, ніж для хлопчиків, які просуваються вперед самовпевнено, не відволікаючись на те, що відбувається навколо них. Чоловіки більш зосереджені на задачі, тому чоловічий стиль описується як аналітичний і маніпулятивний. Психологія чоловіків зосереджена навколо домінантних, підкорюючих ритуалів і ієрархій, де завжди є переможець і переможений. Чоловік впевнений, що стояти на вершині ситуації – необхідна умова для виживання. Ця установка не визнає альтернативи партнерського стилю.

В основі третьої відмінності лежить чоловіча здібність до просторових і математичних знань та жіноча здібність до оволодіння мовними навичками, хоча експерименти американського дослідника Лінн показали, що вроджені статеві відмінності в математичних здібностях і просторовому мисленні практично рівні нулю. Ми знову маємо справу з відмінностями, які закладаються вихованням: в чоловіків заохочується прагнення до абстрагування від світу, ідеалізування, а у жінок – прагнення до спілкування, до розвитку взаємовідносин і прив'язаності. У чоловіків же створюється модель уявлень, згідно з якою передбачати і контролювати оточення важливіше, ніж взаємодіяти з ним. (Це також пояснює той факт, що у жінок більш високий показник емпатії). Таким чином, жіночий стиль спілкування відображає партнерську систему взаємодії, а чоловічий – систему домінування.

Четверта відмінність стосується моралі та моральної поведінки. Чоловіча концепція моралі формулюється в термінах абстрактних правил, межі яких нерухомі, постійні. Мораль для них – це норми, які дозволяють кожному вільно працювати в сфері своєї діяльності. Жінки більш ситуативні, вносять більше особистого в свою інтерпретацію етики, межі якої більш відкриті і рухливі в залежності від контексту ситуації. Жінки в цілому вважають аморальним, коли хтось байдужий, безсердечний чи безвідповідальний [6].

СТАНОВЛЕННЯ СТАТЕВО-РОЛЬОВИХ СТЕРЕОТИПІВ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІНІННОСТІ

Паралельно зі статевим дозріванням відбувається психосексуальний розвиток особистості. Психосексуальний розвиток дитини – розвиток комплексу властивостей і якостей, що характеризують статеву належність людини з точки зору її поведінки, дозрівання здатності кохати, створити в майбутньому власну сім'ю, народити і виховати дітей, а також спілкуватися з людьми, враховуючи їх статеву приналежність. Як свідчить аналіз наукового доробку, психосексуальний розвиток – один з аспектів онтогенезу, тісно пов'язаний із загальним біологічним розвитком організму, особливо зі статевим дозріванням і подальшою зміною статевої функції. У зв'язку з цим увагу дослідників приваблюють такі природні віхи, як стадії пубертату, вік і особливості менархе та ойгархе, вікова динаміка гормональних процесів і сексуальної активності дорослих, фактори, пов'язані з дітонародженням і т. д. Разом з тим психосексуальний розвиток – результат статевої соціалізації, в процесі якої індивід засвоює певну статеву роль і правила сексуальної поведінки. Вирішальне значення тут мають соціальні фактори: структура діяльності індивіда, його взаємини зі значущими людьми, норми статевої моралі, вік і типові форми раннього сексуального експериментування,

нормативне визначення подружніх ролей тощо. Більшість дослідників виділяють такі основні етапи психосексуального розвитку:

- дородовий (пренатальний), протягом якого відбувається диференціація генів, статевих органів і структур мозку, відповідальних за статево поведінку.

- Парапубертатний (від народження до 7 років), коли дитина усвідомлює свою статево належність та її незворотність, тобто формується статева самосвідомість. У цьому віці виникає допитливість, спрямована на статево ознаки. Формування статевої самосвідомості, усвідомлення належності до статі (1-5 років) виникає під впливом мікро соціального середовища, але у значній мірі детерміновано статевою диференціацією мозку в пренатальному періоді. Формується свідомість статевої належності власної особистості і навколишніх, упевненість у її незворотності, після чого спроби змінити статево самосвідомість дитини є малоуспішними. Перевагу в цьому від афективних реакцій над розумовими забезпечують вибірковість прихильностей і контактів. Дитяча допитливість спрямована на з'ясування причин появи на світ дітей і вивчення статево ознак (до 70% дітей розглядають статево органи і демонструють їх один одному). Мікросоціальне середовище у цей період обмежується близькими родичами, серед яких особливу роль відіграє мати, і невеликою кількістю однолітків. У нормі в завершальній фазі цього етапу при визначенні дитиною статі навколишніх його осіб рівнозначну роль мають усі ознаки статевої належності (зовнішній вигляд, одяг, будова тіла і статево органи).

- Препубертатний етап (від 7 до 13 років), що характеризується формуванням, в основному в іграх, стереотипів і набуттям навичок статево-ролевої поведінки (війна, ляльки), інтенсивною гендерною соціалізацією дитини, формуванням характеру. На цьому етапі здійснюється вибір статевої ролі, яка найбільше відповідає психофізіологічним особливостям дитини чи ідеалам мужності, жіночності мікросередовища. На цьому етапі здійснюється вибір статевої ролі, найбільш відповідний психофізіологічним особливостям

дитини й ідеалам маскулінності (або фемінінності) мікросоціального середовища. Він характеризується інтенсивною соціалізацією дитини, формуванням у неї колективної свідомості. У цей період відбувається навчання спілкуванню з однолітками, удосконалюються і диференціюються емоційні реакції, формується характер. Але цьому віку властиві недостатній розвиток волі, імпульсивність поведінки, цікавість, довірливість, наслідування. Набуття особистісної незалежності не означає втрати контакту з батьками. Навпаки, батьки і їх взаємні стосунки стають об'єктом пильної уваги і наслідування. Правильна статево-рольова поведінка батьків визначає формування адекватної статевої ролі у дитина. При емоційно стриманому, вимогливо-владному ставленні матері і ласкавому, все дозволяю чому ставленні батька дівчатка часто виявляють маскулінну, а хлопчики – фемінну поведінку. При спілкуванні з однолітками, в першу чергу в статево-рольових, "сімейних" іграх, які потребують виконання визначених ролей, апробується і закріплюється вибрана статева роль, яка відображає різні аспекти людських взаємин, у тому числі і сексуальних. Такого роду "сімейні" ігри, в залежності від інформованості дітей, можуть відображати великий діапазон статево-рольової поведінки дорослих: від наслідування поведінки батьків до імітації статевого акту. Зі вступом до школи з'являються нові зразки для наслідування, збільшується роль спілкування з однолітками. На цьому етапі типовими є розподіл колективу і протиставлення один одному за статевими ознаками. Завдяки цьому антагонізму збільшуються вимоги до прояву мужності або жіночості, практично повністю виключаються компроміси у виборі статевої ролі. У широкому спілкуванні з однолітками і, насамперед, під час статево-рольових („сімейних“) ігор, які вимагають виконання дітьми певної ролі (батька, матері, нареченого, нареченої тощо), апробується і закріплюється обрана статева роль, яка відображає різноманітні аспекти людських стосунків, у тому числі й сексуальні. Сексуальні ігри, сексуальний фольклор, мастурбація набувають значно більшого поширення. Батьки в цей

період ще є об'єктом наслідування, моделлю жіночності і мужності. Поступово зростає роль однолітків у формуванні адекватної статі поведінки.

- Пубертатний період (від 13 до 18 років), характерні платонічні мрії і фантазії, еротичні ласки та ігри, формування платонічного, еротичного та сексуального лібідо. Платонічний потяг розвивається через „дитячу” закоханість, бажання духовного спілкування і потім його реалізацію, коли достатньо спільного виконання уроків, занять в одному гуртку, прояву уваги. Пізніше в платонічну закоханість включаються окремі елементи еротичного фантазування (бажання усамітнитися, мрії про дотики, ласки), які займають все більше місця. З'являється інтерес до інтимних стосунків статей, еротичної літератури. Це означає перехід до другої стадії – еротичної. Хлопчики і дівчатка починають уявляти статеві акти і фантазувати щодо бажаних романтичних чи сексуальних партнерів. Підлітки часто вважають збуджуючими думки про сексуальні зустрічі з представниками своєї статі, про садистську поведінку, про те, щоб бути проституткою тощо. Завершує цю стадію реалізація еротичних фантазій з партнером у ласках, поцілунках, мастурбаціях, петтінгу. Більшість дівчат "затримуються" на цій стадії, в той час як хлопці швидко "перескакують" до сексуального лібідо, власне статевого потягу й акту. Перехід до сексуальної стадії відбувається поступово, спочатку на стадії фантазування, а потім і закріплення в статевому акті, що виходить, зазвичай, вже за межі пубертатного періоду. Для нормального психосексуального розвитку необхідне завершення кожної фази реалізацією її мети. Зокрема, в платонічній фазі слід зуміти звернути на себе увагу, долучитися до спілкування. Якщо це не вдається, то залишаються невпевненість і страхи, що переносяться в наступну фазу. Реалізація кожної стадії дає необхідну базу для наступної. Чим менший розрив у часі між фантазуванням і реалізацією, тим гармонійніше відбувається розвиток. На цьому етапі починається і досягає максимуму функціонування ендокринної системи, в тому числі і статевих залоз. На основі індивідуальних особливостей темпераменту і характеру формується особистість. При цьому

виникає перегляд набутих догм і свого становища у сім'ї, виробляється власний світогляд, розвиваються вищі емоції, формується суспільне уявлення і соціальна свідомість, адекватна оцінка своїх здібностей. При відсутності взаємного розуміння у сім'ї підліток тільки у групі може у повній мірі здобути цікаву для нього інформацію, обговорити хвилюючі його проблеми. Потреба у самоствердженні і самовиразі знаходить вихід або в організованих колективах, де керівник стає старшим товаришем, або у неформальних групах. І в тих, і в інших формуються різні ідеали поведінки і спілкування між статтю, еталони мужності і жіночості.

Кожне суспільство, культура виробляють певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені у вигляді статево рольових стереотипів маскулінності і фемінінності, зміст яких обумовлений рівнем розвитку суспільства, розподілом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями. Статево рольові стереотипи – це цінності, мотиви, типи поведінки, що розглядаються як більш прийнятні для представників однієї статі, ніж для іншої. Статево рольові стереотипи суспільства визначають стиль поведінки чоловіків (хлопчиків) і жінок (дівчаток) і, таким чином, відображають зразки, через які ми сприймаємо і реагуємо на представників кожної статі.

Статево рольові уявлення безпосередньо впливають на формування статевої ролі і статевої ідентичності, виступаючи в якості когнітивної структурної частини даних елементів психологічної статі. На основі статево рольових уявлень і стереотипів, засвоєння статевої ролі-ідентичностей формується статева самосвідомість індивіда. Засвоєння дитиною неадекватних уявлень про себе як представника певної статі, про статевої і рольові відмінності між хлопчиками і дівчатками спричиняє викривлення всіх структурних елементів психосексуального розвитку особистості і може призвести до порушення сексуальної орієнтації в період статевого дозрівання.

Так, методологічною базою *теорії моделювання* є психоаналітична концепція ідентифікації З.Фрейда. За цією теорією статево рольові уявлення дитини формуються на підсвідомому рівні в результаті наслідування нею поведінки дорослих представників своєї статі (в першу чергу когось з батьків). І якщо об'єктом ідентифікації і наслідування є представник однієї з дитиною статі, то статево рольова і психосексуальна орієнтація відбувається у потрібному напрямі. Відомий австрійський психіатр Зігмунд Фрейд – один із перших вчених, хто спробував простежити шлях розвитку сексуальності в дитячі роки і представив його в стадіях психосексуального розвитку.

Саме дитячий вік, коли індивід проходить п'ять стадій психосексуального розвитку, закладає, згідно з Фрейдом, майбутню статево поведінку дорослого. Найдраматичніші зміни очікують дитину на фалічній фазі сексуального розвитку від 2-х до 5-6-ти років. Дитина починає цікавитися будовою як власних статевих органів, так і статевих органів інших людей, набуває першого досвіду мастурбації та сексуальних ігор, проявляє сексуальну допитливість. Головне завдання психосексуального розвитку цього віку – формування адекватної статевої ідентифікації. Так, хлопчик у цьому віці має подолати свій підсвідомий потяг до матері, а дівчинка – до батька. Тобто головне, що має зробити хлопчик, – це ідентифікуватися з батьком, а дівчинка – з матір'ю.

На цій стадії діти часто розглядають геніталії, маніпулюють ними, і різні табу: "Як тобі не соромно!", "Якщо я ще раз побачу!", "Дивись мені!" тощо блокують нормальне проходження дитиною "фалічної" стадії розвитку та повертають її від активної генітальної установки до пасивної ("анальної"), яка пізніше, у дорослі роки, може проявитися у ригідності чи слабкій ерекції, або у готовності стати об'єктом звалтування чи пасивної гомосексуальної поведінки тощо.

Вгамувавши свою цікавість, діти, як правило, легко переходять до інших сфер активності. Отже, баланс цікавості до сексуальної сфери з

проявами допитливості до інших сфер людського буття є показником норми психосексуального розвитку.

Теорії соціального навчання. В даній теорії вирішального значення набувають механізми стимулювання, підкріплення із зовнішнього середовища: у хлопчиків заохочують маскулінну – поведінку і засуджують фемінну, а в дівчаток – навпаки. В результаті у дітей поступово формуються уявлення про тип "хлопчачої" і "дівчачої" поведінки, що проявляється в їх статево рольовій орієнтації.

На думку А. Бандури і Р. Волтерса, батьки навчають, тренують дитину, перш ніж дитина сама не буде здатна спостерігати і розрізняти моделі обох статей. Рольова диференціація статі починається відразу після народження дитини, коли малюків одягають в різні кольори, наділяють різними іграшками і таке інше, що вказує на статево приналежність як самій дитині так і оточуючим. А. Бандура стверджує, що моделлю своєї статі є не конкретна особа (тато або мати) чи особи, а абстрактний образ представника чоловічої або жіночої статі, який формується на основі статево рольових уявлень в процесі перенесення у внутрішній план суспільних статево рольових стереотипів. Такий абстрактний образ моделі своєї статі формується на основі багатьох спостережень за представниками як своєї, так і протилежної статі, і в результаті підкріплення і заохочення типової для статі поведінки з сторони значимих дорослих і ровесників, й засудження нетипової

Когнітивна теорія. Згідно цієї теорії статева диференціація є наслідком засвоєння дитиною когнітивних структур. Засновник когнітивної теорії Л.Колберг вважає, що основи статево установок безпосередньо формуються не біологічними інстинктами і не довільними нормами культури, а організацією пізнавальної сфери дитини у відповідності з її статевою роллю.

Отже, базові компоненти психологічної статі дітей не є пасивним продуктом соціального навчання. Вони формуються в результаті активного відображення дитиною власного досвіду у своїй свідомості. Л. Колберг вважає, що формування статево рольової орієнтації залежить від загального

інтелектуального розвитку дитини і, що цей процес пов'язаний з приписуванням дитиною себе до певної статі.

Статеві рольові стереотипи існують в свідомості у вигляді схем, за допомогою яких організується і структурується інформація. Статеві типізація і рольова диференціація поведінки відбувається завдяки тенденції до групування інформації. Згідно з цією теорією дошкільники спочатку засвоюють стандарти соціальної поведінки завдяки пізнанню і виконанню правил, і лише потім здійснюють перехід від об'єктивної, зовнішньої відповідності до суб'єктивної, внутрішньої (тобто від ролі до ідентичності).

Дитина приблизно до 2-2,5 років навчається відповідній поведінці, потім засвоює фізичні і поведінкові прояви маскулінності та фемінінності від оточуючих і до 5-6 років, усвідомивши незворотність своєї статевої приналежності, слідує поведінці своєї статі.

Ф. Катц підкреслює, що засвоєння соціальних статевої ролей залежить, в першу чергу, від загального рівня розвитку інтелекту, пізнавальних психічних процесів. Основна причина деформації статевої рольової поведінки і орієнтації вбачалася не стільки в генетичних і гормональних факторах, не в поведінці батьків і соціальних стереотипах маскулінності-фемінінності, скільки в індивідуальних інтелектуальних можливостях індивіда об'єктивно сприйняти, згрупувати і засвоїти інформацію.

В деякій мірі висвітлюється процес становлення психологічної статі і в *мовній теорії*, автор якої Дж. Плек спирається на основні положення лінгвістичної теорії породжуючих граматик американського лінгвіста і філософа мови Н. Хомскі: говорячи або розуміючи мову, людина відтворює дію, яка відповідає цій мовній моделі. Згідно цієї теорії, інформація, яку сприймає дитина (інформація в широкому розумінні – не тільки зміст мови, але і тон, тембр мови, звукова ритміка, мова жестів і т. ін.), сигналізує їй про її статевою приналежність і впливає на вибір моделей для ідентифікації і наслідування.

Однак Д.Н.Ісаєв і В.Е.Каган вважають, приймаючи до уваги те, що на ранніх етапах онтогенезу провідну роль відіграє права півкуля мозку, яка забезпечує цілісне і неусвідомлюване сприймання інформації, ступінь правдоподібності мовної теорії досить високий. І якщо врахувати діалектику безперервності і дискретності в мисленні й мові, то дану теорію доведеться визнати варіантом когнітивної теорії.

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ СПІЛКУВАННЯ

Майже все наше життя проходить серед людей, які різняться за зростом, вагою, кольором волосся, расовою належністю, статтю та ін. Нас у цьому контексті передусім цікавить стать людини. Кожного дня ми контактуємо з багатьма людьми (в сім'ї, на роботі, у школі, на вулиці) і від цього значною мірою залежить наш настрій, наші успіхи, наше самопочуття. Однак, якщо ви чоловік, то ваша поведінка й реакція на ці контакти буде одною, а якщо жінка – іншою. Крім цього, неоднаково реагують на соціальні контакти й ваші співрозмовники: чоловікам, приміром, властиве утвердження своєї індивідуальності, незалежності, а для жінок прийнятною є взаємозалежність, а власної індивідуальності вони набувають у своїх соціальних зв'язках.

Стать людини, що корелює з гендерною роллю, є однією з найважливіших не лише історико-культурних, медичних, а й соціально-психологічних категорій. Великий інтерес до неї в межах психології спілкування зумовлений тим, що сучасні вимоги до міжособистісної взаємодії не можуть бути втілені в життя без урахування психологічної своєрідності людини, яка, безперечно, проявляється і в її статі. Таким чином, дуже важливо виявити індивідуальну своєрідність чоловіків і жінок, аби

достовірніше пояснювати різноманітні варіанти спілкування та прояв поведінки індивіда у взаємодії з іншими [45].

Соціальні психологи наголошують, що статеві відмінності в комунікативному процесі простежуються з дитячого віку і є очевидними до дорослого віку (літні люди демонструють їх значно меншою мірою). При цьому зміст комунікації може їх нівелювати. Найістотношою відмінністю в комунікативному процесі є реактивний стиль спілкування жінок (сенситивність до потреб співрозмовника, адаптивність до його індивідуальності) та проактивний (контролюючий, креативний) у чоловіків.

Гендерні відмінності в спілкуванні можуть бути яскраво вираженими в одній етнокультурі і майже непомітними в іншій. Індивідуальність людини може виявлятися як в увиразненій належності до певної статі, так і в статевонейтральній поведінці. У сучасній соціальній психології найчастіше йдеться не про статеві особливості комунікатора, а про його компетентність, успішність в інтерактивному процесі. Наголошується також, що обидві статі вважають мову жестів більш властивою прекрасній статі. Привабливі жінки, особливо домігаторного стилю, частіше посилюють жестикуляцію різними символами – біжутерією, манікюром, деталями одягу, що надто помітно в їхньому спілкуванні з чоловіками. Жінки частіше використовують жести долонями догори (як правило, це супроводжується знизуванням плечима, що свідчить про невпевненість і сумнів), чоловіки – долонями вниз (означають впевненість і лідируючу позицію). Жінки краще адаптуються до співбесідника, ніж чоловіки. Пара співрозмовниць частіше послуговується контактом очей, ніж пара співрозмовників. Це означає, що жінки є сензитивнішими комунікаторами. Дефіцит контакту у погляді жінки вважають свідченням байдужості до співрозмовника. Невираженість контакту очей у розмові чоловіків не є таким показником.

Пози чоловіків у спілкуванні більш індивідуалізовані, менш спрямовані на партнера, навіть дещо відмежовані від нього, розслаблені. У міжстатевому спілкуванні у малих групах жінки виявляють більше доцентрових ознак.

Вираз обличчя в процесі діалогу експресивніший у жінок, які часто демонструють теплі почуття. Проте вони краще приховують емоції, ніж чоловіки, які більш адекватно виражають позитивне ставлення до інформації. Жінки конкретніші у передачі негативного ставлення, на їхніх обличчях яскравіше виражається задоволення, вони частіше усміхаються, схвально кивають головою незалежно від характеру емоцій, які переживають під час спілкування. Усмішка для жінок є символом інтеракції, для чоловіків – виявом певних емоцій. Усмішка жінки під час привітання часто корелює з дискомфортом, тривожністю, чоловіків – з почуттям прихильності, симпатії до партнера (адекватно почуттям, які вони переживають) [28].

У міжособистісній і груповій взаємодії жінкам необхідний менший простір, ніж чоловікам. Жіночі діади спілкуються на значно коротшій психологічній дистанції, ніж чоловічі. Вони більше, ніж чоловіки, ініціюють дотики, позитивно реагують на них, особливо в діаді жінка-жінка. Найяскравіше статеві відмінності виявляються у вокалізації поведінки, зокрема голосу, що зумовлено фізіологічними факторами.

На поведінку і спілкування чоловіків і жінок, як відомо, впливають психофізіологічні особливості і соціальні (гендерні) стереотипи. Причому вплив стереотипів виявляється більш сильним, оскільки психофізіологічні особливості можуть бути компенсовані іншими властивостями особистості, а установки, сформовані під впливом середовища, змінити важче. Відносно властивостей особистості і темпераменту сьогодні психологи впевнено можуть стверджувати, що жінки більш комунікабельні (екстравертовані), активні, емпатичні і турботливі, а чоловіки більш автономні, наполегливі, авторитарні та інтелектуальні. Жінки, як правило, мають перевагу над чоловіками у всьому, що пов'язано з мовою (дівчата раніше починають розмовляти, мають більший словниковий запас, будують більш складні і різноманітні речення); вони більш схильні до любові і прив'язаності, більш емоційні, серед них частіше зустрічаються соціальні лідери. Чоловіки ж більш інтернальні, частіше виявляються інструментальними лідерами, їх

самооцінка залежить від успіхів предметної діяльності, більш стабільна і вцілому вище жіночої [15].

Стиль спілкування чоловіків з самого раннього дитинства виглядає більш активним і предметним, але в той же час більш суперницьким і конфліктним, ніж у жінок. При цьому для чоловіка зміст спільної діяльності важливіший, ніж індивідуальна симпатія до партнерів. Чоловіче спілкування відрізняється більшою емоційною стриманістю. Жінки більш вільно і повно (в тому числі вербально) виражають свої почуття і емоції, у них раніше виникає потреба поділитися з ким-небудь своїми переживаннями, а також здатність до співпереживання (емпатія).

У сфері соціального домінування в багатьох країнах Заходу і Сходу стереотипним є твердження про те, що чоловіки більш владні, агресивні. І таке уявлення корелює з дійсністю, адже практично в кожному суспільстві чоловіки насправді є соціально домінуючими. Соціальне домінування проявляється в розподілі професій на переважно чоловічі і жіночі. Відомі й численні відмінності, які проявляються у стилі спілкування :

- якщо чоловік стає лідером за ситуації, де немає жорсткого розподілу ролей, він схильний до авторитарності, а жінка – до демократичності;
- чоловікам легше дається директивний, проблемно-орієнтовний стиль керівництва, а жінкам – стиль соціального лідера;
- чоловіки більшою мірою надають значення перемогам, домінуванню над іншими;
- жінки порівняно із чоловіками хворобливіше переживають свої помилки і критичні зауваження, гостріше реагують на неповагу вищого керівництва до себе, постійно потребують оцінки своєї праці, менш схильні до ризику;
- якщо в установі прийнятий демократичний стиль спілкування й керівництва, жінки тут цінуються в ролі лідерів так само високо, як і чоловіки, однак за авторитарного стилю спілкування й керівництва оцінка

жінок-лідерів нижча, тобто люди схильні сприймати краще «сильне» чоловіче керівництво, аніж "агресивне" жіноче [46].

Незаперечно важливою є роль культури у формуванні цінностей спілкування, зокрема вплив даного феномену на розуміння гендерних ролей. Так, у багатьох країнах дівчатка проводять більше часу за такими заняттями, як допомога батькам у домашньому господарстві, догляд за молодшими дітьми, а хлопчики частіше щось майструють. Коли діти стають дорослими, то жінки зазвичай виконують такі домашні обов'язки, як миття посуду, приготування їжі, а чоловіки – більшу частину ремонтних робіт. Так поступово формується жіноча і чоловіча "гендерна роль", тобто певний набір очікуваних взірців поведінки для чоловіків і жінок. Дослідження вчених доводять, що саме культура формує гендерні ролі.

В цьому контексті важливо звернути увагу ще на одну обставину, пов'язану з "жіночими" і "чоловічими" культурними цінностями всередині певної групи людей. Якщо група культивує цінності із "жіночим" началом, то стиль спілкування в ній буде більш демократичний, що характеризується колегіальністю в ухваленні будь-яких рішень. За умов культурних цінностей з "чоловічим" началом стиль спілкування й налагодження міжособистісних стосунків вирізнятиметься авторитарністю, жорсткістю в прийнятті рішень і розв'язанні проблем, що хвилюють учасників взаємодії. Так, зокрема, у шведській моделі стосунків пріоритет надається високому рівневі життя, повазі до слабших, невисокому ступеню індивідуалізму, що свідчить про її "жіноче" начало. А в американській груповій культурі, особливо у сфері ділових стосунків, переважає орієнтація на віддаленість людей один від одного, приміром, підлеглих від своїх лідерів; американці не терплять невизначеності в досягненні поставленої мети і є носіями "чоловічого" начала в організаційній культурі. Ряд вітчизняних дослідників зазначає, що для українського соціального загалу властивим є "жіночість", яка характеризується помірністю в діях, пізнанням дійсності засобами рефлексивного мислення, переважанням слухняності, сумлінності тощо [26].

СТАВЛЕННЯ ДО ПРОТИЛЕЖНОЇ СТАТІ

При вивченні Т. А. Рєпіною емоційно-особистісних відносин дошкільнят виявилось, що взаємні вибори між дітьми однієї статі склали 84,8%, а між дітьми різної статі – тільки 15,2%. При цьому стійкість виборів у дівчаток була більшою, ніж у хлопчиків.

Як зазначає В. Е. Каган (2000), діти обох статей 4-6 років вважають, що дівчатка краще хлопчиків, з тією різницею, що у хлопчиків є емоційна установка "хлопчики гірше дівчаток, і я поганий", а у дівчаток – "дівчатка краще хлопчиків, і я хороша".

Ця ж тенденція виявлена і у школярів. Д. Хартлі (D. Hartley, 1981) вивчав, як хлопчики і дівчатка оцінюють поведінку в школі представників своєї і протилежної статі. Виявилось, що хлопці оцінюють поведінку дівчат тільки з позитивного боку, а свою – як із позитивного, так і з негативною. Дівчатка ж визначають свою поведінку як хорошу, а поведінку хлопчиків – як погану. Авторська інтерпретація цих фактів зводиться до того, що роль школяра та школярки по-різному співвідноситься з статево рольовими стереотипами. Уявлення про "добру" школярку і "справжню" жінку не суперечать одне одному, у той час як бути гарним (старанним) школярем і "справжнім" чоловіком у свідомості учнів виступають як суперечливі.

У дослідженні Н. А. Васильєва (1979) на великій вибірці школярів було виявлено, що емоційно-особистісна оцінка представників своєї і протилежної статі істотно відрізняється у хлопчиків і дівчаток. У всіх класах (з 1-го по 10-й) дівчатка в абсолютній більшості випадків вище оцінювали дівчаток, ніж хлопчиків.

У хлопчиків вікова динаміка оцінок була складнішою. У молодших класах вони приблизно однаково часто емоційно-позитивно оцінювали як хлопчиків, так і дівчаток. У середніх класах симпатії хлопчиків явно були на боці представників своєї статі. У старших класах картина різко змінюється:

симпатія до представників своєї статі зустрічалася рідко, а частота прояву симпатій до дівчаток навіть перевищувала кількість симпатій, що відносяться до представників тієї та іншої статі однаково.

Відмінності по відношенню до однолітків протилежної статі позначаються і на виборі ними партнерів по спілкуванню та ігровій діяльності.

Ігри дівчаток відбуваються в менших за розміром групах. У цих іграх менше агресивності, більше взаємності, діти частіше наслідують взаємин дорослих. Тим самим для дівчаток стає більш прийнятною взаємозалежність: вони набувають власну індивідуальність у соціальних зв'язках. Для ігор хлопчиків характерна спільна целепкладаюча діяльність у великих групах. У дорослих взаєминах ці гендерні відмінності стають глибшими. У розмовах чоловіки частіше концентруються на завданнях, жінки – на стосунках між людьми. Вважається, що розмови чоловіків швидше інформативні, жінкам важливіше поділитися переживаннями, отримати чи надати підтримку.

Різниця проявляється вже з дитинства. Хлопчики прагнуть до незалежності: вони стверджують свою індивідуальність, намагаючись відокремитися від вихователя, зазвичай від матері.

Такі тенденції спостерігаються, за даними Е. Р. Слобідської (1980), вже у дітей 3 років під час ігор з однолітками. Ранній прояв статевої диференціації у спілкуванні, на думку автора, дозволяє ставити питання про внесок в прояв даного феномена генетичного фактора.

За даними Е. Р. Слобідської та Ю. М. Плюсніна (1987), при просторовій близькості дітей (коли відстань між ними менше метра) відзначається виразна перевага хлопчиків хлопчиками, відсутність взаємних переваг у дівчаток і менше очікуване число переваг один одного дітьми різної статі.

Аналогічний характер переваг відзначається і у взаємодіях під час предметної гри та відбирання предмета: хлопчики вважають за краще грати один з одним і частіше предмети відбирають один у одного; дівчатка

взаємних переваг не демонструють, а частота контактів між хлопчиками та дівчатками менше очікуваної.

Вибираючи партнерів для спілкування та ігор, діти орієнтуються на ті особистісні якості, моделі поведінки, які відповідають жіночій і чоловічій статі. Відносини між хлопчиками будуються, як правило, на визнанні умінь організувати, досягти позитивного результату, відстояти свою думку, захистити себе. Дівчаток у відносинах з дівчатами приваблюють, перш за все, душевні якості, зовнішність.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники відзначають роль відмінностей в інтересах і бажаних заняттях, які багато в чому обумовлюють об'єднання дошкільнят для сюжетно-рольових ігор з однолітками своєї статі (J. Campbell, 1964; S. Golberg, M. Lewis, 1969; W. Hartup, A. Zook, 1960; Т. А. Репіна, 1984; И. В. Тельнюк, 1999) .

Статева консолідація, що спостерігається у молодших дошкільнят, в преддо-шкільному віці не тільки зміцнюється, але навіть зростає: 91% виборчих контактів дитина встановлює з однолітками своєї статі і тільки 9% – з дітьми протилежної статі. З усіх ігрових об'єднань 75% були однорідними за статтю, а якщо враховувати тільки стійкі об'єднання, то їх кількість збільшується до 91% (Т. А. Репіна).

Ігрові контакти не порушуються, якщо серед дівчаток грає один хлопчик.

Поява другого хлопчика тягне за собою суперництво і розузгодженість в ігрових діях дітей. Хлопчики в свої ігри теж беруть дівчаток, але не люблять, коли їх багато і не беруть дівчаток, яких відкидають емоційно.

Л. Кох (L. Koch et al., 1956) зазначає, що для хлопчиків однолітки своєї статі мають більше значення, так як хлопчики менше тяжіють до дорослих, до родини, вони більш чутливі до соціального тиску з боку однолітків при неприйнятній для їх статі поведінку. Л. Вейцман

(L. Weitzman, 1979) вважає, що одна з функцій групи однолітків своєї статі для хлопчика полягає в тому, що в ній він набуває чоловічих рис і

необхідну йому незалежність від матері через солідарність з однолітками і шляхом змагання з ними. Тому для ігор хлопчиків більш характерна групова діяльність. Ігри дівчаток відбуваються в групах менших за розміром, в них менше агресивності, більше взаємності та довірливості (Lever, 1978).

Оцінка прийнятності іншої людини пов'язана з поданням про подібну ж високою взаємної оцінки з боку цієї людини (Н . В. Бахарєва, 1976). Цей зв'язок вище у дівчаток, ніж у хлопчиків незалежно від віку. Отже, у дівчаток роль уявлень про себе з боку інших має більше значення для встановлення з ними відносин, ніж у хлопчиків.

В силу більш високої конкурентності хлопчики частіше, ніж дівчата, вважають за краще дружити з тими, хто домагається менших успіхів і дистанціюються від тих однолітків, хто має кращі навчальні або спортивні показники (S. Cross, L. Madson, 1997).

ШКОЛА ТА ПОЗА СІМЕЙНІ ІНСТИТУТИ, ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СТАТЕВО-РОЛЬОВИХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСТІ

Сім'я важливий – фактор морального (статевого) виховання дітей, але належної сексуальної просвіти у переважній більшості вона не дає. Це роблять інші, поза сімейні інститути, і передовсім – школа. З віком перелік джерел інформації з питань статевої поведінки змінюється, причому діти прагнуть отримувати більше інформації саме з поза сімейних джерел.

Дослідження, що проводились у різних країнах, показують, що єдиний працюючий канал сімейної сексуальної просвіти – це лінія матір – дочка (статева гігієна, менструації і т.п.). З хлопчиками зазвичай не говорять на ці теми ні матері, ні батьки. Інформація інтимного характеру, якщо її повідомляє близька людина, створює напружене емоційно-еротичне поле, в якому обидві сторони почуваються незручно. Ось

чому більшість дітей воліє отримувати цю інформацію іншим шляхом. Через це сексуальною просвітою здійснюється переважно через інші соціальні інститути, поза сімейні – товариство однолітків, засоби масової інформації, але передовсім – школа. Потужним засобом, за допомогою якого суспільство відтворює гендер і соціальні стосунки, є система освіти. В освітніх закладах учні отримують різноманітні уроки гендерних відносин.

Саме школі, на думку багатьох феміністських дослідниць, належить заслуга утвердження ідей про природню рольову обмеженість жінок, формування комплексів професійної неповноцінності та соціальної деривації дівчат. У школярів риси дошкільника і школяра уживаються в свідомості і поведінці у вигляді складних, динамічних і часто протилежних сполучень. В цьому віці, який, як кожний перехідний стан, дуже багатий прихованими можливостями, закладаються і формуються основи багатьох психічних якостей.

В психоаналізі він розглядався як „латентний” період. В багатьох літературних джерелах можна знайти узагальнений, безстатевий характер психології і поведінки молодших школярів. Проте, це не зовсім так. По-перше, закріплює етичні установки на вибіркові між статеві відносини дітей (дружбу, приятелювання, симпатію). По-друге, поглиблює наукове розуміння статевої поведінки людини, а також біологічних процесів, що відбуватимуться з тілом у майбутньому. Діти вчаться усвідомлювати прояви людської сталевої крізь призму наукових знань, набуття культурного розвитку. Між особистісні контакти молодших школярів вже не ті, що у дошкільному віці, бо в них з’являється перший досвід емоційного забарвлення дружніх або ворожих стосунків.

Психологи зазначають, що невпевненість у між статевих контактах дорослої людини започатковується у той час, коли інтенсивно набувається досвід природного одностатевого і між статевого спілкування. Саме у початковій школі діти роблять перші кроки у пізнанні моральних засад сексуальної поведінки. Допубертатний вік особливо важливий для свідомого

наслідування привабливих моделей жіночої чи чоловічої поведінки, подальшої її статевої типізації. Переддень статевого дозрівання ніби готує дитину 7-10 років до нових якісних змін.

Вік 9-10 років – це період статевої гомогенізації: наслідування і прив'язаність хлопчиків до батьків, дівчаток – до матерів. І для хлопчиків, і для дівчаток це період формування оцінки себе як представника певної статі.

Поляризація статей – природна закономірність розвитку, що зовнішньо проявляється дітям агресивної або захисної поведінки, котра відображає внутрішній інтерес до іншої статі. Діти цього віку або не усвідомлюють, або приховують свої статеві інтереси і їх прояви. Це приховування може значно посилюватись і підтримуватись вихованням в дошкільному віці. В молодшому шкільному віці дітей цікавлять питання про різницю між статями, подробиці зачаття і народження, питання стосунків чоловіків і жінок. Психосексуальні характеристики молодших школярів знаходяться на етапі формування, і навіть незначні впливи в цей час можуть призводити до значних ефектів в наступному періоді. В цей період рекомендується розповісти дітям про функції тіла, про початкові питання статево рольової ідентифікації. Слід пояснити моральний бік будови тіла і тілесного аспекту сталевості.

Специфіка розвитку статевої системи у хлопчиків до 9 років проявляється незначною мірою. В цей період в психологічному плані і хлопчикам і дівчаткам властиві потяг до пізнання, до спілкування з іншими дітьми.

Дитячий період у дівчаток (до 8 років) характеризується повним спокоєм статевих залоз. Хлопчики і дівчатка в цей період залюбки товаришують між собою без особливого статевого розподілу.

Період 9-11 років характеризується у дівчаток поступовим продукуванням гормонів, що стимулюють функцію жіночих статевих залоз.

Вік від 7 до 10-11 років прийнято називати віком „округлення”, оскільки в цей період швидко розвиваються переважно великі м'язи, і також

цей вік перехідний. Перехідний в тому значенні, що саме з 7 (6) років дошкільник стає школярем, переходячи до нової соціальної категорії.

Провідна діяльність – навчання, і тому у дитини змінюються мотиви поведінки. Діти цього віку мають потяг до пізнання нового, вони поводяться емоційно, не опосередковано, щиро. Їх психіка ще повністю не сформувалась, і тому це благодатний вік для виховання інтелектуальних вольових і моральних якостей. Взаємодія в цей період між хлопчиками і дівчатками будується на почутті дружби – дітей об'єднують спільні інтереси, ігри, книги. І ці почуття необхідно підтримувати батькам, вчителям.

Отже, стать дитини і роль її в суспільстві визначають і біологічні і соціальні фактори. Народжуючись, дитина відразу не усвідомлює себе чи жінкою чи чоловіком, їй необхідно пройти певні етапи соціалізації, яка здійснюється через виховний вплив суспільства зокрема, інститути сім'ї і школи.

Важливим каналом трансляції у формування соціокультурних стереотипів, чинником гендерної просвіти є також зміст навчального матеріалу підручників і посібників. Така диференційована система навчання та виховання забезпечує підтримку духу змагань, наполегливості в досягненні мети в однієї статі та орієнтацію на пристосування, адаптування, невтручання в хід справ у іншої. Це породжує різне ставлення учнів до свого „Я”. Як наслідок, хлопчики у процесі навчання мають очевидні переваги над дівчатками у можливості відкрити себе, ідентифікуватися з певними героями та оптимізуючи ми моделями гендерної поведінки, отримати психологічний простір для самоствердження.

Отже, освітні заклади відображають гендерну стратифікацію суспільства і культури загалом, демонструючи на своєму прикладі нерівний статус жінок і чоловіків. Адже учні бачать на прикладі шкільного життя, що чоловіки – це начальство, а жінки – підлеглі, деякі предмети і дисципліни чітко ідентифікуються у школярів зі статтю викладача.

Суттєвим недоліком навчальної діяльності школярів обох статей є невміння зробити її насправді спільною. У результаті багато випускників входять у доросле життя з досить туманними уявленнями про характер суспільно-корисного розподілу обов'язків між чоловіками і жінками, з невмінням організовувати ефективну взаємодію з представниками іншої статі, відчують утруднення у спілкуванні з ними.

Чимало вчителів дотримуються точки зору, що школа має задавати різні напрямки розвиткові хлопчиків і дівчаток, а тому поділяють предмети на „ чоловічі ” й „ жіночі ” чи „ переважно чоловічі ” й „ переважно жіночі ”. Вчителі, по суті, визнають домінування хлопчиків у природничо-наукових, точних дисциплінах, а дівчаткам заздалегідь відводять ролі дружин домогосподарок.

Визнаючи нагальну необхідність зміни ситуації щодо такого підходу до статевої диференції у школі, Т.М. Титаренко, посилаючись на думку Д.Бережа, стверджує, що формування ментальних та інституційних засад статевої соціалізації в школі має здійснюватись за таких умов:

- рівномірної репрезентованості осіб жіночої та чоловічої статі у педагогічному колективі; колективи, в яких хлопчики і дівчатка навчаються разом, потребують від учителів, як чоловіків, так і жінок, що працюють з ними, достатнього рівня гендерної соціальної зрілості; постійного діалогу вчителів з учнями, дівчаток з хлопчиками як засобу досягти взаєморозуміння та любові;
- робота у змішаних класах вимагає ретельного добору вчителів, які матимуть спеціальну необхідну підготовку для здійснення статевого виховання;
- виховна робота з учнями різної статі не повинна мати узагальненого та уніфікованого характеру, вона має орієнтуватися на індивідуальні особливості, можливості та потреби кожної конкретної дівчинки та кожного конкретного хлопчика.

Статеву-рольову типізацію та соціалізацію зміцнюють і засоби масової інформації – газети, журнали, радіопередачі, а найпотужніше – телебачення. Американські дослідники Гебнер М. і Гросс В. слушно підкреслюють унікальні можливості телебачення змінювати уявлення юних глядачів про природу соціальної реальності, приймати її за дійсність. Тому американський дослідник А. Бандура обґрунтував міркування, що телебачення надійно витримує конкуренцію з батьками та вчителями як джерело рольових моделей для наслідування, особливо за умов безконтрольного перегляду. Його наукові розвідки показали, що засоби масової інформації є потужним чинником гендерно-рольової соціалізації дітей, в т.ч. молодших школярів. А аналіз телеінформації, здійснений ним підтвердив, що телебачення здебільшого створює традиційні стереотипні образи чоловіків і жінок.

Так, традиційні "чоловічі" і "жіночі" ролі (які закріплюються в підсвідомості споживачів як і стереотипи) експлуатуються в телевізійній рекламі досить давно: чоловіча самостійність в судженнях – залежність переконання жінки від її соціального оточення. Наприклад, чоловікові зовсім не потрібна порада друга про те, користуватися тим чи іншим дезодорантом для тіла, він сам може вам порадити будь-який засіб ("Jld Spice", наприклад); а от жінка обов'язково прислухається до поради подруги, аби спробувати який-небудь антиперспірант (наприклад, "Rexone"). Чоловік, як і любий тинейджер чоловічої статі, сам знає, що "Snickers" – з'їв і порядок, а "Lion" – сила лева; жінка обов'язково обговорить "Т-молоко" з подругами або прислухається до дбайливої сусідки і спробує відмити раковину за допомогою "Comet". А хіба пустив би в дім чоловік такого вічно повчаючого друга, як тьотя Ася, не говорячи про те, щоб стелити в його честь святкову скатертину? Навіть у сучасному шлюбі, де чоловік і жінка працюють, чоловіки виконують більшу частину ремонтних робіт у домі. Поведінка, приписує традиційну гендерну роль, проявляється і в рекламі, де дівчатка пускають „коріння”, а хлопчики „отримують крила”.

Отже, моральне становлення особистості відбувається у тісному взаємозв'язку із процесом гендерної соціалізації. Вагомим чинником статевої соціалізації, окрім сім'ї, є поза сімейні інститути соціалізації. Функціонування механізмів статевої соціалізації через соціальні поза сімейні інститути (насамперед школу, ЗМІ, художню літературу) здійснюється на макро- та мікро рівнях, а їх вплив на формування статевої свідомості молодших школярів виявляється у наступному:

- Злам традиційної системи гендерної стратифікації, різке ослаблення поляризації жіночої та чоловічої соціальних ролей. Істотне нівелювання відмінностей та диференціації соціальних ролей чоловіка і жінки наслідок спільної трудової діяльності, навчання. Збільшення номінального й реального представництва жінок у владних структурах.
- Зміна культурних стереотипів маскулінності та фемінності. Вони стають менш жорсткими, менш полярними. Ці зміни поєднуються у рекламі з традиційними гендерними установками.
- Слабшають культурні заборони у ставленні до еротики, сексу, стосунків між статями.
- Зміни характеру соціалізації дітей, в т.ч. молодших школярів, переважаюче зростання впливу товариства однолітків порівняно з впливом батьків.
- Спільне шкільне навчання зменшує статево сеграцію.
- Зростання необхідності перегляду системи традиційної шкільної освіти у зв'язку із здійсненням у ній ранньої гендерної стереотипізації на основі сексистських установок, із домінуванням маскулінного стандарту патріархальної культури.
- Водночас під впливом батьків гендерні установки молодшого школяра набувають таких ціннісних пріоритетів:

- Батьки з раннього дитинства прищеплюють культуру (або невігластво) у між особистісних взаєминах чоловіка і жінки на подальше життя дитини.

- Формування позитивної гендерної ідентичності та ціннісних засад гендерних установок відповідно до власної та протилежної статі значною мірою залежить від батьківських очікувань, моделі взаємин між батьками у сім'ї, типу складу сім'ї, взаємин між дітьми і батьками, між старшими і молодшими братами і сестрами.

Діти використовують насамперед набуті від батьків форми поведінки, що прямо чи опосередковано пов'язані другорядні рольові атрибути типу змагань і поєдинків у хлопців, інтересу до вбрання і домашнього господарства у дівчаток.

Практика показує, що статевим вихованням дітей у сім'ї охоплюється: - морально-культурна функція, що сприяє оптимальним формам соціальної поведінки в цілому; - емоційна функція; - сексуальна функція, яка запобігає формуванню статевого відхилення і сприяє адекватним формам спілкування з представниками протилежної статі; - правова функція, що сприяє формуванню первинного соціального контролю.

Отже, діти у сім'ї продовжують спостерігати традиційні патріархальні моделі розподілу домашніх трудових обов'язків, перевантаженість матері.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНО-РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТА СПІЛКУВАННЯ

Найбільш доцільним для вивчення соціально-психологічних характеристик суб'єкта спілкування з різною гендерно-рольовою поведінкою є наступний комплекс методик:

- методика дослідження гендерних ролей (за С.Бем);
- методика діагностики міжособистісних відносин (за Т.Лірі);
- методика дослідження комунікативного контролю (за М. Снайдером).

Методики підбрані не випадково, кожна з них взаємоперевіряє і доповнює одна одну. Вибір методик обґрунтовується тим, що вони дають змогу розглянути різні аспекти поведінки особистості, які проявляються через її соціально-психологічні характеристики саме у спілкуванні.

Нижче подаємо опис методик.

Методика дослідження гендерних ролей (за С. Бем)

Методика для дослідження гендерних ролей була розроблена Сандрою Бем у 80-х роках ХХ ст. Вона включає збір та аналіз деякої інформації, пов'язаної з поняттями статі та гендеру.

Мета: визначити тип гендерної ролі індивіда.

Інструкція: Вкажіть, наскільки правильно кожна із наступних характеристик описує вас, користуючись наступною шкалою:

1- зовсім не характерно,	
2- скоріше всього для вас не характерно,	
3- характерно дуже рідко,	
4- іноді проявляється,	
5- часто проявляється,	
6- як правило, характерно,	
7- завжди або майже завжди характерно.	
1) впевнена у собі	31) легко приймає рішення
2) поступлива	32) жаліслива
3) готова допомогти	33) щира
4) здатна захищати власні переконання	34) самодостатня
5) привітна	35) готова втішити інших

6) людина настрою	36) гоноровита
7) незалежна	37) домінуюча
8) сором'язлива	38) з лагідним ставленням
9) свідомо	39) приваблива
10) спортивна	40) маскулінна
11) емоційна	41) сердечна
12) артистична	42) серйозна
13) наполеглива	43) яка хоче обстоювати певну позицію
14) ласкава	44) ніжна
15) щаслива	45) дружня
16) сильна особистість	46) агресивна
17) вірна	47) довірлива
18) непередбачувана	48) неефективною
19) сильна	49) яка поводить себе як лідер
20) жіночна	50) схожа на дитину
21) надійна	51) вміє пристосовуватись
22) аналітичний склад розуму	52) індивідуалістична
23) співчутлива	53) не вживає грубі вислови
24) ревнива	54) непослідовна
25) здатна до лідерства	55) конкурентноспроможна
26) уважна до потреб інших	56) любить дітей
27) правдива	57) тактовна
28) здатна ризикувати	58) амбітна
29) здатна зрозуміти інших	59) добра
30) замкнута	60) ввічлива

Процедура: Задача досліджуваного полягає в складанні самоопису на основі 60-ти характеристик, поданих в анкеті.

Інструкція: "Уважно прочитайте характеристики. Якщо Ви вважаєте, що вони відповідають вашому уявленню про себе, відмітьте ступінь вашої згоди користуючись наступною шкалою: 1- зовсім не характерно, 2- скоріше всього для вас не характерно, 3- характерно дуже рідко, 4- іноді проявляється, 5- часто проявляється, 6- як правило, характерно, 7- завжди або майже завжди характерно".

Обробка даних: Отримані дані заносяться в таблицю, де підраховується кількість набраних балів за кожним типом гендерних ролей. Середні бали, необхідні для визначення типу гендерної ролі обраховуються за ключем.

Ключ:

1. Шкала маскулінності.

Додаються бали, які стосуються відповідей на питання:

1,4,7,10,13,16,19,22,25,28,31,34,37,40,43,46,49,52,55,58.

Сума ділиться на 20. Отриманий результат буде показником маскулінності.

2. Шкала фемінності:

Додаються бали, які стосуються відповідей на питання:

2,5,8,11,14,17,20,23,26,29,32,35,38,41,44,47,50,53,56,59.

Сума ділиться на 20. Отриманий результат буде показником фемінності.

3. Шкала андрогінії.

Якщо показник маскулінності $> 4,9$ і показник фемінності $> 4,9$, то вас можна охарактеризувати як андрогінну особистість.

Інтерпретація результатів

Якщо за результатами набраних балів ви досягли середніх показників маскулінних та фемінних якостей, це означає, що ви належите до того рідкісного типу людей-андрогінів, яким піддається будь-яка робота і будь-які чоловічі й жіночі ролі. Ваша поведінка досить гнучка, що дає змогу вам бути доброю людиною, чутливою, а також сміливою, рішучою, здатною постояти за себе, підтримати інших, повести їх за собою.

Середня кількість балів за оцінкою фемінних якостей, які переважили маскулінні, означає, що ви людина на яку розраховують близькі, друзі, колеги. Проте в ситуаціях, які вимагають здатності взяти на себе керівництво справами, виявити наполегливість, вам не вистачає характеру, ви ухиляєтесь від відповідальності, передоручаєте вирішення своїх проблем іншим людям.

Якщо у вас яскраво виражені маскулінні якості, то це означає, що ви здатні протистояти негараздам, згуртовувати оточуючих, надихати на досягнення цілей. Ви людина, орієнтована на досягнення успіху, подолання перешкод, самоствердження, на справу, в процесі якої нехтуєте будь-якими сентиментами.

Люди, які набрали низькі бали за шкалами фемінність-маскулінність, визначаються як статево нейтральні особистості.

Психологи наголошують, що тести на маскуліність-фемінність та андрогінність необхідно використовувати тільки з дослідницькою метою. Недопустимо їх застосовувати у прикладних ситуаціях, таких як професійний відбір, розподіл студентів на окремі групи у навчальному процесі тощо [41].

Методика діагностики комунікативного контролю

(за М. Снайдером)

Поведінка особистості як суб'єкта спілкування проявляється через різноманітні соціально-психологічні характеристики, важливими серед яких є комунікативні вміння та навички. Складовою цих навичок є самоконтроль людини у спілкуванні як інтегральна характеристика суб'єкта спілкування, як певний набір обмежень, які люди накладають один на одного в процесі спілкування. Він є своєрідною проекцією регулятивних здібностей індивіда у сфері соціальної взаємодії і може розглядатись в контексті цілісного процесу саморегуляції довільної активності особистості.

Комунікативний контроль полягає в умінні орієнтуватися в цілях спілкування, в особистісних проявах співрозмовника і відповідно до цього планувати та корегувати зміст, стиль, методи спілкування і поведінку власної комунікації. Виходячи з цього нами була обрана методика діагностики комунікативного контролю М. Снайдера.

Методика призначена для вивчення рівня самоконтролю людини у спілкуванні. У психології виділяють три рівні комунікативного контролю – високий, середній та низький. Згідно з американським психологом М. Снайдером, люди з високим комунікативним контролем постійно стежать за собою, добре знають, де і як треба поводитися, керують власними емоціями. Разом з тим у них ускладнена спонтанність самовираження, вони не люблять не прогнозованих ситуацій. Люди з високим рівнем комунікативного контролю легко входять в будь-яку роль, гнучко реагують на зміни ситуації, добре почуваються і можуть передбачати враження, яку здійснюють на навколишніх.

Особистості з середній комунікативним рівнем контролю щирі, але стримані в своїх емоційних проявах, свою поведінку регулюють відповідно до настрою навколишніх

Люди з низьким комунікативним контролем більш безпосередні й відкриті, їхнє "Я", більш стійке і мало піддається впливам обставин. Більше того, такі особи не вважають потрібним змінювати свою поведінку залежно від ситуації, а тому вони здатні до щирого саморозкриття в спілкуванні, внаслідок чого таких людей іноді вважають "незручними" у спілкуванні через надмірну прямолінійність та нав'язливість, скромність чи зарозумілість і т.д.

При роботі з методикою діагностики комунікативного контролю М. Снайдера досліджуваному пропонується прочитати десять висловлювань, які відображають реакції на деякі ситуації спілкування. Кожне з них він повинен оцінити як правильне (П) або неправильне (Н) стосовно себе, поставивши поряд з кожним пунктом відповідну букву.

Опитувальник

1. Мені здається важким наслідувати інших людей.
2. Я міг би покривлятися, щоб звернути увагу оточуючих.
3. З мене міг би вийти непоганий актор.
4. Іншим людям інколи здається, що мої переживання більш глибокі, ніж це є насправді.
5. В компанії я рідко опиняюся в центрі уваги.
6. В різних ситуаціях у спілкуванні з іншими людьми я часто поводжуся по-різному.
7. Я можу відстоювати тільки те, в чому щиро впевнений.
8. Щоб досягти успіхів у справах та у відносинах з людьми, я часто буваю саме таким, яким мене хочуть бачити.
9. Я можу бути дружелюбним з людьми, яких я не терплю.
10. Я не завжди такий, яким здаюся.

Обробка та інтерпретація даних: по одному балу нараховується за відповідь "Н" на запитання 1,5, 7 і за відповідь "П" на всі інші запитання. Підраховується сума балів.

0-3 балів – низький комунікативний контроль; висока імпульсивність у спілкуванні, відкритість, розкутість, поведінка може мало змінюватись в залежності від ситуації спілкування і не завжди співвідноситься з поведінкою інших людей.

4-6 балів – середній комунікативний контроль; у спілкуванні щирий, щиро ставиться до інших, але стриманий в емоційних виявленнях, співвідносить свої реакції з поведінкою оточуючих людей.

7-10 балів – високий комунікативний контроль; постійно слідкує за собою, управляє виявленням своїх емоцій. Така людина легко входить у будь-яку роль, гнучко реагує на зміни ситуації, добре відчуває і навіть здатна передбачити враження, яке вона справляє на оточуючих.

Методика діагностики міжособистісних відносин (за Т. Лірі)

Методика "Інтерперсональний діагноз" розроблена Т. Лірі в 1957 р. і спрямована діагностику міжособистісних відношень до інших та властивостей особистості, суттєвих при взаємодії з людьми.

При дослідженні міжособистісних відношень найбільш часто виділяють два фактора: "домінування-підкорення" та "дружелюдство-агресивність". Саме ці фактори визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприймання та спілкування. Вони названі М. Аргайлом серед головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки і за змістом можуть бути співвіднесені з двома із трьох головних вісей семантичного диференціалу Ч. Осгуда: оцінка і сила. В багаторічному дослідженні, яке проводилось американськими психологами під керівництвом Б. Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, яке утворюють три вісі: "домінування-підкорення", "дружелюбство-агресивність",

"емоційність-аналітичність". Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. В цьому колі по горизонтальній і вертикальній вісям позначені чотири орієнтації: "домінування-підкорення" та "дружелюбство-ворожість".

Задача досліджуваного при роботі з опитувальником полягає в співвіднесенні кожної із 128 латентних характеристик з оцінкою свого "Я". Кожен із епітетів-характеристик має порядковий номер. Характеристики можуть розміщуватись на карточках з послідовним сортуванням або в тестовому зошиті з фіксацією відповіді ("так" або "ні") на окремому бланку.

Для проведення обстеження зазвичай вимагається не більше 10-15 хвилин.

Інструкція: "поставте знак "+" навпроти тих визначень, які відповідають вашому уявленню про себе (якщо немає повної впевненості знак "+" не ставте)".

I	1. Інші думають про нього добре
	2. Справляє враження на оточуючих
	3. Уміє розпоряджатися, наказувати
	4. Уміє доводити свою думку
II	5. Має почуття власної гідності
	6. Незалежний
	7. Здатний сам про себе подбати
	8. Може проявити байдужість
III	9. Здатен бути суворим
	10. Строгий, але справедливий
	11. Може бути щирим
	12. Критичний до інших
IV	13. Любить поплакатись
	14. Часто зажурений
	15. Здатен проявляти недовіру
	16. Часто розчаровується

- V 17. Здатен бути критичним до себе
18. Здатен визнати свої помилки
19. Легко підкоряється
20. Поступливий
- VI 21. Благородний
22. Здатен до захоплення та наслідування
23. Поважний
24. Шукаючий одобрення
- VII 25. Здатен до співпраці
26. Намагається вжитись з іншими
27. Дружелюбний, доброзичливий
28. Уважний і ласкавий
- VIII 29. Делікатний
30. Уміє давати згоду
31. Відгукується на прохання про допомогу
32. Безкорисливий
- I 33. Здатен викликати захоплення
34. Користується повагою в інших
35. Має талант керівника
36. Любить відповідальність
- II 37. Впевнений в собі
38. Самовпевнений
39. Діловий і практичний
40. Любить змагатися
- III 41. Строгий і крутий, де потрібно
42. Невмолимий, але безпристрасний
43. Дратівливий
44. Відкритий і прямолінійний

- IV 45. Не любить,щоб ним командували
46. Скептичний
47. На нього важко справити враження
48. Образливий
- V 49. Легко соромиться
50. Невпевнений в собі
51. Поступливий
52. Скромний
- VI 53. Часто потребує допомоги інших
54. Дуже почитає авторитети
55. Охотно приймає поради
56. Довірливий
- VII 57.Завжди люб'язний
58. Дорогує думкою оточуючих
59. Комунікабельний
60. Добросердечний
- VIII 61. Добрий
62. Ніжний
63. Любить турбуватись про інших
64. Щедрий
- I 65. Любит давати поради
66. Справляє враження
67. Авторитетний
68. Власний
- II 69. Хвастовитий
70.Самодовольний
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий
- III 73. Нетерпимий до інших

- 74. Самокористлий
- 75. Відвертий
- 76. Часто недружелюбний
- IV 77. Злий
- 78. Жалобщик
- 79. Ревнивий
- 80. Довго пам'ятає образи
- V 81. Здатен до самоприниження
- 82. Сором'язливий
- 83. Безініціативний
- 84. Лагідний
- VI 85. Залежний
- 86. Любить підчинятися
- 87. Надає право іншим приймати рішення
- 88. Легко попадає в складні ситуації
- VII 89. Легко потрапляє під вплив друзів
- 90. Готовий довіритись будь-кому
- 91. Благорозташований до інших
- 92. Всім симпатизує
- VIII 93. Прощає все
- 94. Переповнений співчуттям
- 95. Великодушний
- 96. Намагається стати покровителем
- I 97. Намагається бути успішним
- 98. Чекає захоплення
- 99. Розпоряджається іншими
- 100. Деспотичний
- II 101. Сноб

- 102. Марнославний
- 103. Еґоїстичний
- 104. Черсвий
- III 105. Насмішливий
- 106. Злобний
- 107. Часто гнівливий
- 108. Байдужий
- IV 109. Злопам'ятний
- 110. Проникнутий духом протиріч
- 111. Впертий
- 112. Недовірливий
- V 113. Сором'язливий
- 114. Сидливий
- 115. Готовий підчинятись
- 116. М'якотілий
- VI 117. Нікому не суперечить
- 118. Нав'язливий
- 119. Любит ,щоб його опікали
- 120. Дуже довірливий
- VII 121. Намагається заробити довіру всіх
- 122. З всім згоджується
- 123. Завжди дружелюбний
- 124. Всіх любить
- VIII 125. Дуже поблажливий
- 126. Намагається втішити
- 127. Турбується над іншими
- 128. Надзвичайно добрий

Відповідно до “ключа” визначаються оцінки первинні по 16 характеристикам, що формують 8 октантів т.н. дискограми, що відображають той чи інший варіант міжособистісних відносин:

- 1) керуючий – лідируючий;
- 2) незалежний – домінуючий;
- 3) прямолінійний – агресивний;
- 4) недовірливий – скептичний;
- 5) покірний – сором’язливий;
- 6) залежний – слухняний;
- 7) співпрацюючий – конвенціональний;
- 8) відповідальний – великодушний.

Перші чотири типи між особистісної поведінки, відповідні I-IV октантам, характеризуються перевагою неконформних тенденцій і схильністю до конфліктів (III і IV), вираженою незалежністю думок, наполегливістю, тенденцією до лідерства (I і II). Інші чотири октанти (V-VIII) являють протилежну тенденцію. У людей з високими показниками по ним переважають конформістські установки, поступливість (VII і VIII), невпевненість, схильність до компромісів (V і VI).

Інтерпретація даних повинна спиратись головним чином не на абсолютні величини приведених показників, а на сукупність їх взаємовідношень. Додатково до аналізу дискограми можуть бути розраховані “фактор домінантності” (V) і “фактор доброзичливості” (G) по наведеним нижче формулам:

$$V = 1 - V + 0.7(II + III - VI - IV)$$

$$G = VII - III + 0.7(VIII + VI - IV - II)$$

При розробці методики автор виходив з концепції Г. Сомлівена (1953). Теоретичний підхід Г. Сомлівена до поняття особистості виходить із визначаючого значення оцінок і думок значних для даного індивіду оточуючих, під впливом яких і відбувається його персоніфікацію, точніше формування особистості. В процесі взаємодії з оточуючими особистість

проявляється стилем міжособистісної поведінки. Реалізуючи потребу у спілкуванні і в здійсненні своїх бажань, людина формує свою поведінку згідно з оцінками значимих інших на рівні усвідомленого самоконтролю, а також неусвідомленої символічної ідентифікації.

Основаючись на тому, що особистість проявляється в поведінці в процесі взаємодії з оточуючими, Т. Лірі систематизував емпіричні спостереження у вигляді 8-ми загальних або 16-ти більш конкретних варіантів міжособистісної поведінки і розробив опитувальник, задуманий як засіб клінічної діагностики. Конструювання опитувальника проходило на основі співставлення контрастних, як би загострених, стилів міжособистісної поведінки.

Т. Лірі виділяє п'ять рівнів дослідження інтерперсональної поведінки особистості. Особливо значимими з його точки зору являються 1, 2 і 5. Рівень 1 містить спостережливу поведінку людей, точніше поведінку, діагностовану на основі оцінок інших людей. Рівень 2 зв'язаний з оцінкою власної поведінки або ж оцінкою близьких людей – батька, матері та ін. Рівень 5 відображає моральні уявлення індивіда, його ідеальне "Я". Відповідно цим рівням можна видозмінювати інструкцію і оцінювати себе, інших, моделювати власний ідеал.

"Інтерперсональний діагноз" Т.Лірі проходив перевірку на валідність конструктну шляхом співставлення з даними дослідження по Мінесотському багато факторному особистісному опитувальнику. Був встановлений достовірний зв'язок між типами інтерперсональної поведінки, виділеними Т. Лірі, і деякими клінічно визначеними станами, що проявляються аналогічними поведінковими характеристиками, відображеними і в профілях ММРІ.

В 1990 р. вийшло керівництво до російськомовної версії Т. Лірі "Інтерперсональний діагноз" (Л.Н. Собчик). В ході підготовки цієї версії був не тільки накопичений значний досвід застосування методики, але і суттєво переосмислена теоретична концепція. Феноменологія методу була

розглянута з позиції індивідуально-типологічного підходу. Спираючись на положення С.Л. Рубінштейна про вроджені індивідуальні властивості, що опосередковують соціальний досвід, засвоюється, а також на принцип єдності соціальних і біологічних факторів у формуванні особистості, Л.Н. Собчик пропонує розглядати типологію стійких особистісних властивостей як інтеграцію ведучих тенденцій, зв'язаний з емоційно-динамічними патернами, що виходить корінням в тип вищої нервової діяльності, з індивідуально-особистісними властивостями, які надають специфіку стилю переживань, міжособистісній поведінці, мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. Москва. Т.1 / Б. Г. Ананьев. – 1980. – 302 с.
3. Андреева Г. М. Психология социального познания: Учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева . – М.: Аспект Пресс, 2002. – 288с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. [учебник для высших учебных заведений] / Г. М. Андреева . – М.: Аспект Пресс, 1999. – 376 с.
5. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта : Соціально-філософські та психолого- педагогічні аспекти / Г. О. Балл. – Рівне: Ліста-М. – 2003. – 128 с.
6. Берн Э. Гендерная психология / Э. Берн.– Спб.: Питер, 2001. – 265 с.
7. Бендас Т.В. Гендерная психология / Т. В. Бендас. – Спб.: Питер, 2005. – 456 с.
8. Берн Э. Игры в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн . – Минск: Прамеб, 1992. – 384 с.
9. Бобнева М. И. Социальная психология личности. [под. ред. М. И. Бобневой, Е.В. Шороховой]. – М.: Наука, 1979. – 378 с.
10. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные труды / А. А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.
11. Брушлинский А. В. Психология субъекта в изменяющемся обществе / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1996. – Т.17, – №6. – С. 30 – 37.
12. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологи / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – №5. – С. 24 – 32.
13. Буева Л. П. Общественные отношения и общение // Методологические проблемы социальной психологии / Л. П. Буева. – М.: Наука, 1975. – С. 136 – 150.

14. Бурлачук Л. Ф. Словарь - справочник по психодиагностике.– 2-е изд., перераб. и доп. / Бурлачук Л. Ф., Морозов С.М. – СПб.: Питер, 2004. – 520 с.
15. Говорун Т.В. Гендерна психологія / Говорун Т.В., Кікінежді О.М. – К. : Либідь, 2004. – 245 с.
16. Говорун Т. В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс / Говорун Т.В., Кікінежді О. М. – Тернопіль, 1999. – 276 с.
17. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. Политиздат, 1987. – 124 с.
18. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / В. В. Знаков. – М. Знание, 1994. – 125 с.
19. Ильяева И. А. Культура общения: Опыт философско-методологического анализа / И. А. Ильяева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. –176 с.
20. Каган М.С. Мир общения / М. С. Каган. – М. Политиздат, 1988. – 315 с.
21. Каган М. С. Человек как субъект общения / М. С. Каган // Методологические проблемы изучения человека в марксистской философии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.– С. 24– 29.
22. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. – М., Знание, 1987. – 253 с.
23. Коломинский Я. Л. Психология общения / Я. Л. Коломинский. – М. Издат-во Московского ун-та, 1974. – 275 с.
24. Кон И. С. Введение в сексологию / И. С. Кон. – М.: Медицина, 1988. – 168 с.
25. Корнєв М. Н. Соціальна психологія : підручник. / Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. – К.,1995. – 305 с.
26. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М.,1988. – 386 с.

27. Кочарян А.С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности-феминности в норме и патологии / А. С. Кочарян . – Харьков, 1996. – 437 с.
28. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб, 2000. – 586 с.
29. Краткий психологический словарь / [ред. – сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского] .– Ростов н - Д., 1998. – 325 с.
30. Кроник А., Кроник Е. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. Психология значимых отношений / А. Кроник, Е. Кроник. – М.: Мысль, 1989. – 204с.
31. Куницына В. Н. Трудности межличностного общения: автореф. дисс. на соиск. степ. докт. психол. наук / В. Н. Куницына. – СПб. Питер, 1991. – 468 с.
32. Куницына В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб.: Питер, 2001. – 587 с.
33. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения / В.А. Лабунская, Ю. А. Менжерицкая. – М: Аспект пресс, 2001. – 350 с.
34. Лабунская В.А. Психологический портрет субъекта затрудненного общения / В. А. Лабунская // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – №5. – С. 14– 22.
35. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. –Тарту, 1974. – 165 с.
36. Леонтьев А. А. Общение как объект психологического исследования / А. А. Леонтьев // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 106 – 123.
37. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида / Б. Ф. Ломов // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 64 – 93.
38. Ломов Б. Ф. Категория общения и деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопросы философии. – 1979. – № 8. – С. 34 – 47

39. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – Спб.: Питер, 1999. – 688 с.
40. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури / С. Д. Максименко. – К., 1998. – 189 с.
41. Маслач К. Пайнс Э. Практикум по социальной психологии К. Маслач. – Спб.: Питер, 2000. – 546 с.
42. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №2. – С. 27–40
43. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. – Київ: Центр навчальної літератури, – 2005. – С.370 – 400.
44. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные труды / В. Н. Мясищев. – М.: Инст-т практической психологии, 1995. – 365 с.
45. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: [посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
46. Орбан-Лембрик Л. Е. Розвиток особистості в комунікативному просторі / Л. Е. Орбан-Лембрик //Актуальні проблеми психології. Т.1.Ч.4. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
47. Парыгин Б. П. Анатомия общения / Б. П. Парыгин. – Спб.: Питер, 1999. – 208 с.
48. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М., 1989. – 456 с.
49. Пиз А., Пиз Б. Язык взаимоотношений: мужчина-женщина / А. Пиз, Б. Пиз. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 215 с.
50. Реан А. А., Коломинский Я. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. А. Коломинский. – СПб, 1999. – 254 с.
51. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1973. – 206 с.

52. Руденский Е. В. Социальная психология: Курс лекций / Е. В. Руденский . – М.: ИНФРА – М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. – 224 с.
53. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2002 с.
54. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975 с.